

ALAIN CAILLÉ:

KI, HOGYAN ÍRJA MEG A PIAC TÖRTÉNETÉT?*

Sztálin „A szocializmus gazdasági problémái” c. művének publikálásával, 1952-ben a közgazdaságtanban szimbolikusan lezárul, legalábbis Európában a „romantika” korszaka. Felesleges hangsúlyozni, milyen baljóslatú volt az a romantika, mely a balsikereinek mértékében képzeletbeli burzsoák millióinak lemeszárulásával felszámolhatónak vélte a gazdasági tényezőket és az áru uralmát. Közvetlenül halála előtt, akárcsak Lenin, ő is megkísérelte elfűzni a bürokrácia démonát, melynek győzelmét ő biztosította és „Gazdasági Problémák” c. művével, mint ki halálos ágyán ünnepélyesen megtagadja hitét, elismerte az objektív gazdasági törvények létét, azok minden kihatásával és pompájával, bár ezzel nem annyira újítanak, mint inkább visszatérő eretneknek bizonyult. Ez a beismerés mindamelllett nem ment odáig, hogy a szovjet gazdaság szocialistának feltételezett jellegét vita tárgyává tegye. Igaz ugyan, fogadja el Sztálin, hogy itt is érvényben maradnak egyes piaci kategóriák és érvénysül az értéktörvény bizonyos fokú hatása. Ám mindezek szigorúan alárendelődnék a „szocializmus alaptörvényé”-nek, melynek lényege, mint leszögezi, „a folyton növekvő anyagi és természetes szükségletek maximális kielégítésének biztosítása”¹.

Feltételezhetjük, hogy Sztálin nem áltatta magát túlságosan különös törvényének jogosságát illetően. Mégsem itt van a lényeg, sokkal inkább abban a kijelentésben, mely az árutermelés és a piac állandóságát, csaknem örökkévalóságát hirdeti, és amely szerint ezek élesen különböznek a kapitalizmustól. A piac, véli Sztálin, minden időben létezik, éppúgy, mint az „értéktörvény”, mely annak anarchikus szabályozóját képezi. A kapitalizmus ezzel szemben, csak a bérmunkásság és egy új törvény, az értéktöbblet törvényének megjelenésével lép színre. Ennélfogva a kapitalizmus felszámolása nem előfeltételezi a piac felszámolását, hanem csupán az értéktöbbletet, ami viszonylag könnyű, hiszen elég megváltoztatni a termékfelesleg nevét. A sztálini szöveg jelentősége teljes mértékig teológiai természetű. Ott, ahol a dogma mindaddig úgy akarta, hogy a szocialista társadalom a kapitalizmussal szembeni abszolút másságában egy homogén és tökéletesen egységes monista entitás legyen, Sztálin utódainak a kételvűségre és az eklektikus ezermesterkedésre való jogot hagyta örökül. Ezentúl marxista maradhatott marxista attól, hogy megengedte a munkásállam és a piacgazdaság – N.E.P. vége óta elképzelhetetlennek tartott – összeházasítását. A házasság, mint tudjuk, nem volt problémamentes. Míg a népi demokráciákban a valódi nász bizonyos látszatával adták össze a feleket, addig magában a Szovjetunióban soha nem nyert teljes elismerést, s itt egy éppoly szegyenletes, mint ingatag vadházasság vonásait őrizi. Kína a romantikus önmegtartóztatás újból visszatért időszakának néhány éve után, úgy-ahogy sikeresen, megpróbálkozik egy érdekházassággal.

Elméleti szempontból, amit megjegyzésre érdemesnek tartunk e kavargó történetből, az a marxizmus már korábban is alig burkolt csatlakozása egy egyre inkább uralkodóvá váló „burzsoá” történelemszemlélethez. A „realizmus” győz az egész vonalon. A realizmus, tehát az az elképzelés, hogy a primitív társadalomtól, illetve egészen bizonyosan, az első komplex társadalmak megjelenésétől kezdve, a munkamegosztás szükségessége rákényszerítette az embereket arra, hogy kicséréljék termékeiket. Hogy ez a cserekereskedelem kezdetleges formájában megy végbe vagy pedig a pénz felfedezésével, ill. később, a hitelügyletek agyafűrt csűrös-csavarásának bonyolult kanyargóit járja végig, nem annyira fontos, mint az, hogy e csere, véli a realizmus, az adok-veszek és a számító és mérlegelő antagonisták közös és természetes logikáját követi. Ez az a közös logika, melynek tökéletes megfogalmazását képviseli a közgazdaságtudományi elmélet. A piac örökkévalóságáról, és (mivel, hogy) funkcionalitásáról van szó, mely piacnak következképpen a

¹Kritikai megfontolások a történelmi álláspontokról, melyeket különösen F. Braudel „Anyagi kultúra, gazdaság és kapitalizmus” c. munkája inspirált.

kapitalizmus a munkacrőnek a csereszférába való beillesztésével kezdetét vevő egyszerű logikai meghosszabbítása és egyszersmind elfajulása is lenne. Legalábbis a baloldal álláspontja szerint.

E szemlélettel szemben, mely a történészek és közgazdászok – legyenek bár marxisták vagy sem – hatalmas tömeges kegyeit nyerte el, az antropológia, a vitában részvevő főbb képviselőinek ingadozása folytán csak egészen bátorítalan ellenvéleménynek adott hangot. Boas, Malinowski és Mauss igaz, beszámolni bizonyos, az archaikus társadalomban létezett különös szertartások csereformákról, melyek alapelve, a pazar bőkezűség a cserekereskedelem és a piaci csere szellemével szigorúan ellentétesnek tűnik. De nem sugallja néha-néha maga Mauss is, mintha lelkiismeretfurdalás fogta volna el, hogy a szóbanforgó dolog nem más, mint „fikció, formalizmus és társadalmi hazugság”? Vagy, másképpen fogalmazva képmutatás és egy rejtett szubsztanciális valóság álcázása, mely – becslése szerint – nem lehet más, mint a piac. Bárhogy is legyen, vélcdeknek a történészek, igen távol esik tőlünk, és amint civilizációkról, és nem csupán néhány elszigetelt primitív társadalomról van szó, kétségtelenül azonnal szembekerülünk a piac létezésével. Az a vitára ösztönző tanulmány, mely a legszigorúbban rákérdezett e közhely megalapozottságára, az egyetlen, mely kritikusan lép fel az említett nagy civilizációk kérdésében Polányi Károlynak és tanítványainak köszönhető.

Polányi Károly fő kérdései

E kritika² mégsem hozta meg minden remélt gyümölcsét. Talán néhány központi fogalom nem megfelelő bemérése folytán, kezdve rögtön a piac fogalmával. Ez a viszonylagos pontatlanság tette lehetővé, hogy a történészek (nem beszélve a közgazdászokról) derűsen és nagyvonalúan figyelmen kívül hagyják e művet, amely pedig döntő kérdéseket szegezett nekik. Csakugyan döntő kérdés például az, hogy mi adja a modern Nyugat gazdasági eredetiségét. Ez az eredetiség, mint Polányi sugallja, valóban figyelmet érdemlő, és egy, a más társadalmakkal közös ismérvek körétől hihetetlen, mégis egyszersmind egészen újkeletű elszakadást jelent. Nem arról van szó persze, mintha ezek a társadalmak azonosak vagy egymással könnyen párhuzamba állíthatók lennének. Mégis, mint azt Polányi Károly „The Great Transformation” c. művében leírta, ezeknek a társadalmaknak a korabeli állapotokat tekintve, volt legalább egy közös pontjuk, mégpedig az, hogy egyikük sem rendelkezett valódi piacgazdasággal.

Sajnos, míg a történészek – nem riadva vissza attól, hogy előfeltételezzék a piac létezését –, annak szokás szerint egy túl homályos és általános meghatározását fogadják el, addig Polányi Károly a maga részéről egy bizonyára túl korlátozó piacfogalom mellett dönt. Eszerint a piac, a kifejezés szigorúan vett és modern értelmében nem létezett volna, csak 1834-től – a szegényeket nem elhanyagolható pénzösszegek fejében az egyházközségi székhely alá rendelő Speenhamland törvény angliai eltörlésének dátumától – megközelítőleg 1929-ig és az azt követő évekig, mely dátum az állami intervencionizmus kezdetét jelzi. Nincs hát piac 1834 előtt, és nem létezik 1929 után sem? Ez az állítás úgy tűnik, nehezen fenntartható. Pedig Polányi meghatározása, első látásra, pontosnak és jogosnak tűnik. Nem minden kereskedelmi vagy csereforma tartozik – magyarázza joggal – a piac kategóriájába. Csak azután beszélhetünk piacról, hogy ott a föld, a munka és a pénz is cserére kerülnek s így pseudoáruikké válnak³; s éppígy csak akkor, ha a javak összességének árai a piacon képződnek, mint anonim és személytelen tranzakciók megannyi eredménye. Így hát a piac „ön szabályozó”, autonóm a hagyományos politikai és társadalmi renddel szemben. Ezzel szemben a megelőző kereskedelmi és csereformákban az „árak” nem annyira gazdaságiak, mint inkább társadalmiak. A tényleges cserét megelőzően léteznek, és azzal szemben teljesen közömbösek maradnak. Egyszóval a gazdaság és a piac az általános társadalmiságba illesztve létezik. Miért nem felel meg nekünk teljesen Polányi Károly látszólag kielégítő feltételezéseken nyugvó elemzése? Talán egy kettős hiba folytán: történelmi és ténybeli az egyik oldalról. Minden valószínűség szerint, Polányi súlyosan alábecsülte a föld és a munka merkantilizálódásának már jóval 1834 előtt elért fokát. Másik oldalról elméleti. Polányi a piac fogalmát a gazdaságnak arra az állapotára szűkíti és azzal azonosítja megtévesztően, melyet a közgazdászok tiszta és tökéletes konkurenciával jellemeznek. Olyan állapot ez, melynek egyébként a közgazdászai fikciókon kívül

soha, még a XIX. századi Nagy-Britanniában sem volt, csak tendencia jellegű és hozzávetőleges realitása. A monopóliumok létezése és az államok szisztematikus beavatkozása egyáltalán nem zárja ki, hogy a fenti tényezők maguk is egy, ha talán nem is önszabályzó, de legalább autonóm és minden keretek közé szorítás kísérletével szemben lázadó piaci logikának alárendelten érvényesüljenek. Az értéktörvény jelenleg már hivatalosan elismert „továbbélése” a szocialista gazdaságokban kellőképpen tanúsítja a logika rendíthetehetlenségét. E tekintetben éppilyen ékesszólók azok az egyre szigorúbb kényszerek, melyeket a munka nemzetközi, és nyilvánvalóan kereskedelmi, megosztása szab meg minden egyes államnak. A Polányi-féle gondolatmenetnek ez a félsikere mindenesetre nem homályosítja el az általa kezdeményezett problémafelvetés jelentőségét. Itt három fő pont mindenképpen megjegyzésre érdemesnek tűnik, melyek mind hozzájárulnak a „piac” kifejezéssel jelölt valóság elmélyültebb átgondolásához a közgazdászok és történészek számára.

1) Már egészen az őskortól kezdve, minden társadalom, még a legarchaikusabbak is (és ez már az őskortól kezdve így van), létesítenek cserekapcsolatokat és folytatnak gyakran igen nagy távolságokon kereskedelmi tevékenységet. De egy ilyenfajta kereskedés léte egyáltalán nem utal sem piacra, sem a politikai gazdaságtan kézikönyveink oly kedves cserekereskedelmére. Az archaikus társadalomban ezek a valóságos vagy csupán „nemzetközi” cserék a kölcsönösség és az érdektelenség – akár valóságos, akár színlelt – logikájának keretében zajlottak, semmiféleképpen sem alacsonyodhattak a haszon vagy munkaidő egyszerű számításává. A közgazdász tautologikus módon, mindig is felismerheti majd itt a kínálat és kereslet szembenállását. Sokkal több nehézséget támaszt viszont a kínálat és kereslet mechanizmusának elemzése, talán a kizárólag presztizs és luxus cikkek forgalmazását érintő ügyletek szerkezetileg kivételes jellege miatt. Ugyanez a megjegyzés érvényes arra a kereskedelemre is, amelyet a nagy prekapitalista birodalmak folytattak. Itt egy „államigazgatott” kereskedelemről van szó, magyarázza Polányi, ahol az árakat – legalábbis egy bizonyos időszakban – az állam szabta meg, és amelyek közvetlen főszereplői nem kereskedők a kifejezés modern értelmében, hanem tisztviselők. Ezek nem pénzprofit, hanem előléptetés reményében tevékenykednek.

2) Általánosabban, úgy tűnik, hogy – a modern korig – minden társadalom élesen szétválasztja a csere két szintjét: egyik a közösségen belül zajló csere, a másik pedig a távolsági kereskedelem, mely kapcsolatot teremt az idegen világ lakóival. Ezt a kettéválasztást Polányi a „Trade” és a „Market” szembeállításában foglalja össze, mely utóbbin a hagyományos társadalmakkal kapcsolatosan nem a piac mechanizmusát kell érteni, hanem a helyet, ahol a helyi cserék lebonyolódnak, és amelyet legjobban a falusi vásár képe illusztrál⁴.

3) Ilyen kettéválasztást mutat a középkori Európa is. Egyik oldalon a csupán szerény ügyletek színhelyéül szolgáló falusi vásár. A másik oldalon a nagy itáliai, majd flamand és német kereskedővárosok. Ezek teljes tevékenységükben a külvilág felé fordulnak. Egyáltalán nem fáradnak azzal, hogy gazdasági biztonságot teremtsenek maguknak, még kevésbé, hogy merkantilizálják a vidéket. Ügyfélkörük a jómódú emberek köréből tevődik össze. E kettő, mármint a falusi vásárok és a nagy kereskedő városok közt, semmit vagy majdnem semmit sem találunk. Semmit, egészen addig a pillanatig – melyet Polányi alig pontosan határoz meg –, mikor a formálódóban lévő modern államok ösztönösen szerveződésnek indulnak a regionális és nemzetpiacok. Ez a gazdasági egységesülés – fontos megjegyeznünk – nem a nagykereskedelemtől származó impulzus hatására, hanem új politikai entitások színrelépésének eredményeképpen következik be. Ez a gondolat három szükségszerű következményt von maga után, melyeket minden erőszakolás nélkül levezethetünk Polányi szövegéből: 1. A kifejezés modern értelmében piac csak nemzeti alapra strukturáltan létezik. 2. E modern piac megkülönböztető jege, hogy a közösségen belüli cserekapcsolatok egyre inkább a külvilággal kötött kapcsolatok mintájára szerveződnek. 3. A nemzeti piac és a nemzetállam két együtt terjeszkedő valóság. Ezek a tételek nyomban kimondásuk után új kérdéseket szülnek, melyek annál is inkább ijesztőek, hogy Polányi fogalmi rendszere, mint mondtuk, bizonytalan. Azt követve a modern piac megjelenésének időpontjától gyakorlatilag három vagy négy különböző dátumot is megadhatunk. Lehet ez mindennekelőtt a Speenhamland törvény eltörlésének bálványozott dátuma (1834), és lehet ez a középkor vége, melyet a nemzeti piacoknak az új bulloionista nemesfém – valuta rendszer híve, és merkantilista politika keretében való

kialakulása jelez. De Polányi másutt éppúgy beszél piacról a hellenisztikus korszak kapcsán is, mégpedig egy kereskedői középosztály megjelenésével érvelve. Ám ugyanekkor ilyen középosztály, szerinte, az iszlám országokban is megtalálható. Ezzel aztán egyre inkább elveszti gondolatmenetének fonálát, s főleg élet, azt, amely rávilágított az európai XIX. század kivételes voltára. Honnan a rendkívüliség, ha a piacot már a görögök és az iszlám is ismerték? Vagy azt kell mondanunk, hogy amit Európa felfedez, és ami olyan különös sorsot biztosít neki, az nem a piac, hanem a kapitalizmus? Újra a sztálini dichotomiához jutunk hát, melyet ma nagyjából mindenki elfogadni látszik. Az effajta kettéválasztás cleve feltételezi, hogy lehetséges a tőkétől függetlenül meghatározni a piac „mechanizmusát”; márpedig ez ugyancsak kérdéses. Megdöbbenő, hogy a modern történetírás kvantitatív és tisztán tapasztalati pozitívitására való törekvésében, ezt a kérdést, éppúgy, mint a Polányi által felvetetteket teljesen figyelmen kívül hagyja vagy kikerüli. Ehelyt a modern történészeknek a fogalomalkotással szembeni tagadására szeretnénk rákérdezni, hogy rámutassunk, mely ponton zárja el ez az utat a modernitás gyökereivel és természetével kapcsolatos mindenféle kérdésfeltevés előtt. Hogy rámutassunk arra, egy ilyen irányú bemutatás csak a piac fogalmának, ill. a piac és a kapitalizmus fogalmai közti kapcsolat megvizsgálásán keresztül léphet előre.

I. A történetírói elmélkedés a piacról

Paul Veayne, „Comment on écrit l'Histoire”⁵ c. művében azt a tételt fejtegeti, hogy elvileg nincs különbség a történetírás és a szociológia tudománya között. Egy másik, jelentékenyebb műve, melyet az „evergetizmusnak”⁶ szentelt, ennek briliáns illusztrációját adja. Talán mégis inkább elméletben, mint gyakorlatban van igaza. Annak számára, aki – fejében a társadalomtudományokból táplálkozó kérdésfeltevési móddal – a modern történészek olvasásába fog, különbség, igaz, kitapinthatatlannak, de egyszersmind kétségtelennek bizonyul. Megragadhatatlan, hiszen itt is, ott is ugyanazok a szavak szerepelnek. A történészek, ez nyilvánvaló, olvassák a szociológusok és közgazdászok műveit. De korántsem bizonyos, hogy a szokincs azonossága a problémák azonosságát is jelenti. Pontosabban fogalmazva, úgy tűnik, hogy ami – optimális esetet feltételezve – a társadalomtudományok területén fogalomként, illetve elméleti kérdés tárgyaként funkcionál, azt a történészek empirikus valóságok – minden kétértelműségtől és titokzatosságtól mentesnek feltételezett – egyszerű jelként kezelik. Nem mintha az elméleti kérdésfeltevés hiányozna a történeti vizsgálódásból. De ha nem marad meg a stílusbeli ornamentika keretei közt, mely inkább hivatott a szerző műveltségéről, mint arra, hogy az események menetével kapcsolatban kialakítható nézőpont után kutasson. E talán szigorúnak és túlzónak tűnő kritika kapcsán – a példa kedvéért – csak azt tartjuk megjegyzésre érdemesnek, hogy a vita az imént említett problémákról csak a hivatásos történészekkel szemben teljesen periférikus körökben kapott valóban zöld utat.

Polányi műve egészen bizonyosan marginális. Összetett és ellentmondásos okok folytán, melyek nagyjából abból a tényből következnek, hogy egyfajta marxista alap képezi a gazdaságtörténész körökben leginkább elterjedt spontán ideológiát, ez a marginalitás kevésbé nyilvánvaló a „feudalizmusból a kapitalizmusba való átmenet” kérdéséről folytatott marxista vita esetében⁷. Mindazonáltal érdemes megjegyezni, hogy ennek magját sem hivatásos történészek, hanem egy-két szociológus, M. Dobb és P.A. Sweezy között zajló hitvita képezte. Végül a protestanizmus és a kapitalizmus összefüggéseit érintő vitán túl, e területen is olyan szociológusok, mint N. Elias vagy J. Baechler vetik fel újra a problematikát.⁸ Ám, hogy ezek polányi-i, marxista, vagy weberi eredetűek, az mindenesetre úgy tűnik, teljes érdektelenségben hagyja a történészeket. Mintha csupán kárba veszett fáradság lenne időt szentelni a válaszra olyan amatőrökkel szemben, akiket sokkal inkább érdemes futólagos idézettel elintézni.⁹

E vitás pontokon gondolkodva és megmaradva a Franciaországban publikált irodalom keretei közt, a helyzet – a francia történeti kutatás minden bizonnyal központi intézményének és legékecsbb hajtásának tekintett Annales iskola meghirdetett szándékai tekintetében – rendkívül paradox. Nem arról volt-e szó, hogy a figyelmet a pusztá tényekről a társadalmi élet strukturáira, a

távlatok vizsgálatára, valamint a gazdaság, a társadalom és a civilizáció általános mozgásának összefüggésire kell irányítani? E tervnek, melyet olyan alapítók neve fémjelvez, mint M. Bloch vagy L. Febvre, nem lehetett reménye a megvalósulásra tipologikus törekvés és a szociológusok és a közgazdászok által felvetett kérdésekre való állandó referencia nélkül. Ma a kezdeti terv, látszólag, változatlan. Egyre inkább úgy tűnik azonban, hogy a tipologizáló szándék egyszerű és gyakran nagyon formális, faktuális és kvantitatív szigorba csap át. Mintha a történészek a kezdeti tervtől lassacskán eltávolodva, hagynák, hogy az épp általuk sikerrel napfényre hozott számsorok elburjánzása elnyelje őket. A számok ilyen túltengésével szemben hogyan lehet ellenállni a kfsértésnek, hogy a történelem valódi vagy hamis értelmét a különféle görbék, függvények és korrelációk ütköztetéséből olvassák ki, melyek valódi mondanivalója pedig így homályban marad?

Ilendő pontosabban meghatározni az általunk vázolt kritika alapállását. Nyilván nem lehet szó arról, hogy egy – nem is tudjuk, milyen – a priori ismeretelméleti igazság elvére támaszkodva játszunk a cenzor szerepét. Alapvetően arról van inkább szó, hogy – majdhogynem megrendelésszerűen – kérdésekkel forduljunk a történészekhez. Szeretnénk megtudni, készek-e a nyugati gazdaságtörténetet illetően pozitívan és egyértelműen megfogalmazni azt, amit legtöbbször a sorok közé rejtve mondanak el, s amelynek lényege néhány szóban összefoglalható:

A) A gazdaság kérdését érintő történészi értekezések magja

A X–XI. századtól kezdve – kapcsolatait megújítva a római nagykereskedelemmel és azt továbbfejlesztve – Európa – a történészek véleménye szerint – a piac és a kereskedelem „grosso modo” folyamatos expanziójának színtere volt. Ez az előrenyomulás, az igazat megvallva, nem volt egyenes vonalú. Éghajlati viszontagságok és járványok hátráltathatták bizonyos időszakokban. Egyenlőtlennek mutatkozott ezen felül azért is, mert legszélsőbb pontjai szüntelen mozgásban voltak. De ha nem is egyenes vonalú, általános iránya – a szakértő közvélemény szerint – vitathatatlan. Ahogy ezt az általános irányt a mezőgazdasági, majd később ipari termelékenység egyenletes növekedéséből leolvashatjuk, abból nem következtethetünk semmilyen sajátosságosan nyugat-európai történelmi „választás”-ra. A kereskedelem lüktetése alapelvénél fogva egyetemes. Így hát Nyugat-Európa szinte a véletlen – a XVIII. század végéig egyébként is erősen kétséges technikai fölény véletlene – folytán találja magát előnyben egy szép napon Indiával, az iszlámmal és Kínával szemben.

Előnyről beszélni már magában foglalja, hogy minden civilizáció ugyanazt a pályát futja végig, és minden bizonnyal itt van a gondolatmenet Achilles-i sarka. A történelem ilyesfajta olvasata oda vezet, hogy a piac uralmának terjeszkedésében az egyetemes történelem végre-valahára feltárt igazságát, a Nyugatban pedig ezen igazság megnyilatkozásának heroldját lássuk. Európán kívül a sajátosságos társadalmi berendezkedések nyüzsgésében nem lenne hát – legalábbis gazdasági síkon – semmilyen kutatásra érdemes sajátosságos tartalom, mert mindenre könnyen ráragad az archaizmus tisztánlátást akadályozó és elháríthatatlan cimkéje? Minden forrás, minden tárgyi dokumentum, minden, amiről feltehető, hogy a tudományosság pecsétjét üti egy történész művére, feltétlenül alátámasztja ezt. Nem rendelkezünk-e Európát illetően számtalan újsággal és számadási könyvvel, melyeket a kereskedők tartottak, és amelyek leírják üzletvezetésüket, számvitelüket, pénzügyi gyakorlatukat és kereskedelmi kalandjaikat? Európán kívül ugyanígy le tudjuk írni a kereskedelem összetett útvonalait és az indiai banjanok, a mohamedán vagy kínai kereskedők kifinomult gyakorlattal lebonyolított ügyleteit. S végül épp ilyen fontos, ha nem fontosabb, hogy bőségesen állnak rendelkezésünkre számszerű források, melyek megmutatják, hogy itt és ott, Európában és másutt, hogyan alakulnak a különböző árucikk árjai, kezdve rögtön az alapvető árucikkon, a gabonán. Mindebből hogyan is ne következtetnénk elkerülhetetlenül a piac történeti és földrajzi univerzalitására?

Úgy, hogy a közgazdászok nem akadnak fenn és nem is igen van okuk arra, hogy homlokukat ráncolják fogalmaik időnként túl laza alkalmazása felett, ha ez a lazaság tárgyak egyetemes érvényéről biztosítja őket. Az európai és – visszahatásképpen – a világgazdaság történetének a szerint – tisztán faktuális szemlélete mégis ahhoz a történelemfilozófiához áll közelebb – sokkal

közelebb, mint gondolnák – amitől e történészek irtózva menekülnek. Műveiket olvasva nem kerülhetjük el azt az érzést, hogy számukra a piac olyan lényegiség, amely tárgyiasulva önmagát nyilatkoztatja ki, körülbelül úgy, mint Hegel szerint az Ész a történelemben. Mindenesetre, mielőtt felvetnénk az e föltételezésünk szülte kérdéseket, érdemes pontosabban meghatározni a ténytörténet bizonyos pontjait, melyek lehetővé teszik, hogy világosabban lássuk az elméleti vita tétjeit.

B) Néhány történelmi tájékoztató pont

Idézzük hát fel azokat a kronológiai támpontokat, amelyekkel kapcsolatban a történészek körülbelül egyetértenek.

1) A római gazdaság

A megvitatás kötelező kiindulási pontjainak egyike a római birodalom gazdaságának jellemzése. Végeredményben nem arról a képződményről van itt szó, melyet a történelem egészen a legutóbbi századokig a legkiterjedtebb nemzetközi munkamegosztási rendszerként tartott számon? Hogy Róma korának gazdasága ismerte a piacra termelést és a kapitalizmus bizonyos formáit, mint azt már Weber vagy Pirenne is megjegyezte, kevésbé kétséges. Mindazonáltal a kortárs történészek – szemmel látható összhangban – úgy becsülik, hogy a kereskedelem, az ipar és a pénzügyi élet a birodalomban soha nem indult valóban jelentős fejlődésnek. A kereskedelem középszerűségére több érvelést is felhozhatunk:¹⁰ a gyenge minőségű és szárazságtól, elsivatagosodástól szüntelenül fenyegetett földeken elért alacsony hozam nem teszi lehetővé, hogy a termelés jelentős mértékben meghaladja a létminimum szintjét. Erre utal az a tény is, hogy az állam maga vállalja fel az elsődleges fontosságú javak legtöbbjének termelését és elosztását. Emellett szólnak azok a törvények, melyek megtiltották az arany, a stratégiai jelentőségű anyagok és az élelmiszerek kivitelét. És mindenek felett megvetés, mely a kereskedelmet, a „negotium”-ot sújtotta, vagy az a tény, hogy a kereskedők meg voltak fosztva a nemeseknek és a tiszteletben álló személyeknek kijáró társadalmi megbecsülés nyugodt megelégedésének örömeitől. A nemesek számára tiltott kereskedelem csak a kisembereket volt képes vonzani, a régi rabszolgákat, akik inkább a meggazdagodásra törekedtek, minthogy a pénz bőkezű támogatások révén tékozzolják. Egyébként, amint meggazdagodtak, kénytelenek lesznek azonnal pénzüket mezőgazdasági földek vásárlásába fektetve tisztára mosni. Ami a hitelt illeti, az csak szerény szerepet játszott, a kamatos hitelt pedig még nagyobb megvetés sújtotta, mint a kereskedelmet. Úgy véljük, érdemes hangsúlyozottan kiemelni a kereskedelmi tevékenységet sújtó tilalmat és a becsstelenség hozzákapcsolódó fogalmát. Ha Európa a későbbiekben újat hoz a kereskedelem területén, akkor azt a technikai újításoknál sokkal mélyebben teszi, mégpedig úgy, hogy feloldja, vagy jobban mondva a meggazdagodás egyre inkább egyetemessé váló erkölcsi kötelességévé fordítja, alakítja át. Az a történetírás, mely megelégszik a gyakorlat területén bekövetkezett változások feltárásával, anélkül, hogy egy elképzelt kereskedő e hihetetlen átalakulását megvizsgálja, a dolgok felszínénél mélyebbre nem juthat.

2) A karoling

Akárhogy is legyen, ez a – már középszerű – gazdasági tevékenység a Róma bukását követő századok folyamán fényt veszti, visszavonul vagy eltűnik a középkori Európában. Ez az elhalványulás vagy eltűnés a különböző történészek megítélése szerint eltérően többé vagy kevésbé hangsúlyos. Henri Pirenne együtt hihetünk egy meroving nagykereskedelem fennmaradásában, melyet egyszerűen az iszlám hódítások számoltak volna fel? És, még mindig H. Pirenne szerint, a karoling gazdaság egy, a romokon felépült új rend kezdetét jelzi?¹¹ Vagy pedig, ellenkezőleg, épp az iszlám dinamizmusával való kapcsolatnak köszönhetjük a kereskedelem újbóli életrekelését? Egy

dolog mindenestre bizonyos. A birodalmi rendben a Nagy Károly által helyreállított időszaknak inkább egy Polányi-típusú „államigazgatott-gazdaság”, mint piac-gazdaság felel meg. Nem mintha nem léteznének piacok. Ellenkezőleg, ezek falusi vásárok formájában bőségesen megtalálhatók, sőt szaporodnak. De, és ez a fontos, itt szabott árak vannak érvényben. A zab, árpa, rozs és búza hordónkénti ára nem haladhatja meg – a fenti sorrendben – az egy, kettő, három ill. négy dénárt. Az árak stabilitásának általános elve az, amely egyedül összegegyeztethető az irlalmasság karoling ideológia által restaurálni óhajtott etikájával. A spekulációt, s még inkább az uzsorát szigorúan büntetik.¹²

3) A rejtélyes XIII. század

Azután, megközelítőleg az ezredik év táján a dolgok összekuszálódnak s egyszerűsödnek felgyorsulnak. Összekuszálódnak, tekintettel a törekény karoling egység szétrobbanására és arra, hogy ezzel nemcsak az egyenlőtlen fejlettségű zónák sokasodnak meg, de a történések rendelkezésére álló források is... A gazdasági lüktetés azonban – összegészében véve – kétségtelenül felgyorsul és összekötődik a társadalmi kapcsolatok növekvő monetarizálódásával. Néhány elszórt jelzés elegendő lesz ahhoz, hogy erről a tendenciáról kellőképpen világos képet adjunk.

Mindenekelőtt a mezőgazdasági termelőképesség növekszik jelentékenyen. A IX. és XII. század között G. Duby szerint a négyeszeresére ugrik.¹³ R.S. Lopez szerint csak kétszeres a növekedés. Bármiképp is legyen, elegendő arra, hogy ellássa a fenti vásárokat, melyek gyorsan szaporodnak, még mielőtt – Itálián kezdve – fokozatosan átadnák helyüket a várak és városok piacainak, ahol a hosszútávra berendezkedő „mercatorok” közvetítőként szolgálnak a távolsági kereskedelem és a helyi termelők között.¹⁴ Ha ezt az árpa, zab, rozs és búza árak közötti egyre növekvő korrelációról próbáljuk megítélni, a mezőgazdasági piac egységessége körülbelül a XIII. századtól következett be. Másképpen fogalmazva, a piacgazdaság e kortól kezdve már javában létezik, legalább a tranzakciók – a fő cikkek –, a gabona és a vágómarha tekintetében. Ezzel összefüggésben a feudális járadék is pénzáradékká alakul. Ennek egyébként szerényebb a jelentősége, mint azt a nagy dominiumok által lebonyolított cladások jövedelméből gondolnánk.¹⁵ A városi polgárok maguk is éppúgy járadék-ra tesznek szert, amint földet vásárolnak és azt pénztelen paraszttal műveltetik meg. Mindez kereskedelmi célú termelés valóságára vall. De ki termel és kereskedik? Főképpen és tömegesen, a nagy földbirtokosok, azaz nemesek és egyháziak. Ők nem elégednek meg azzal, hogy – ügynökeik közvetítésével – piacra dobják a robot és a természetbeni járadék terményeit; egyaránt vásárolnak kistermelőktől is, s így a nagykereskedő hivatalát látják el. Ellentétben az általánosan elfogadott nézettel, a földesúri járadék nem játszik többé uralkodó szerepet. „Ez a földesúri forrásoknak rendszerint csak kiegészítést jelent – jegyzi meg G. Duby – és a földesúr hasznának nagyobbik része a dominiumon folytatott gazdálkodásból származik”.¹⁶ Most rajtunk a sor, hogy megjegyezzük, egy tisztán közgazdasági tipologizálásnál maradván, semmi sem mondana ellent annak, hogy ez esetben inkább kapitalizmusról, mint feudalizmusról beszéljünk.

És persze, küldetésünkél fogva a – mindenekelőtt itáliai – nagy kereskedővárosok is éppúgy szerepet játszanak a kereskedelem térhódításában. Itt, Itáliában „bontakozik ki szinte véletlenszerűen – írja R.S. Lopez – egy, a maga nemében páratlan jelenség, a kereskedelmi forradalom”.¹⁷ Kevésbé számít itt a Távol-Keletre vezetett számtalan expedíció epizódja, a technikai újítások, melyek révén új kereskedelmi társulási formák születnek, a kamatos hitel tilalmának kijátszása válik lehetségessé, fejlődik a hitellet és a clearing, újra megindul az aranypénzverés és megszületik a modern bank. Kevésbé számít a szerencse kerekének szeszélyes forgása, mely a kereskedelem színpadán, hol az egyik, hol a másik itáliai városállamot tolja előtérbe, hogy aztán lassanként Észak Velencének engedje át az elsőbbséget. Amire inkább érdemes felfigyelni, az a társadalmi viszonyok sajátos formája, mely a félszigeten kirajzolódik. Az első alkalommal talán a történelem folyamán, az uralkodó osztály részvtves a tengeri kereskedelemben, s ezzel párhuzamosan a kézműves mestereknek is sikerül abba bekapcsolódnia.¹⁸ Az uralkodó és középosztályok e viszonylagosan együttes térhódítása a gazdaság területén már

sokkal határozottabb vázlatát adja egy modern kapitalizmusnak, melynek e momentum talán, mint majd alább sugallni próbáljuk, talán a legszembetűnőbb jellegzetességét jelenti. A kettős könyvvitel felfedezésével, az aranypénzverés újrakezdésével és a bank térhódításával, a társadalom, minden kétségen felül első alkalommal a történelemben, legalapvetőbb tartópillércinek egyikét a számok logikájában kezdi megtalálni.¹⁹

Nos hát, mit gondoljunk a zavarbaejtő és sokrétű XIII. századról, ahol nagyon sok földesúr és püspök már inkább kereskedő, mint a „bellatores” vagy „orantes” rendjének tagja? Ahol természetükénél fogva Nyugat-Európában szaporodnak a polgári városok, guildek és a vásárok? És mégis épp ez az a kor, amikor a három rend – a G. Duby által leírt – képzeletvilágban lebegő hűbérura kilép a fantázia szférájából, hogy a valóság világában találjon magának helyet.²⁰ Aquinói Szent Tamás „Summa”-jával a „középkori gondolkodás” ebben a korban éri el felmagasztalását. Európa így hát máris bevégézte a történelmi áttörést? Valóban a visszatérés reménye nélkül elszakadt a hagyományos fejlődés vonalától?

Ez – számunkra úgy tűnik – legalábbis elképzelhető. De a történelmi kategóriák pontatlanságának jelenlegi helyzetében képtelenek vagyunk határozottabban állítani. Egy lényeges pont tulajdonképpen teljesen homályban marad, amelynek kellő megvilágítása tenné csak lehetővé, hogy felvázolhassuk a kérdésre adható választ. Mint emlékszünk, ez az a pont, mely Polányi érvelésének a magját alkotja. A nemzetközi nagykereskedelem bizonyosan létezik és virágzik. Ám ez semmi esetre sem jelent újdonságot az Antikvitáshoz, Bizánchoz, vagy az Iszlám korabeli példájához képest. Az igazi kérdés az, hogy e nagykereskedelem a társadalom jelentős hányadát érintve ezzel, milyen mértékben vonta áramkörébe a helyi kereskedelmet.

Ez az áramkört a XIII–XIV. században gyengének tűnik. „Létezett – írja Carlo Cipolla, megerősítve ezzel Polányit – egy távolsági kereskedelem és egy tisztán helyi kereskedelem, de nem létezett szinte semmilyen közvetítő kereskedelem. És mögöttes jelentéstartalmakban gazdag, hegeli modorú megfogalmazással hozzászói: „Univerzalizmusnak és partikularizmusnak egy különös keveréke dominált...a kereskedelem lényegében csak a luxuscikkek fogyasztásának arisztokrata igényén nyugodhatott”.²¹ Ezzel szemben, könnyebb megragadni azt, amit a modern piac felfedez, és ami – minden valószínűség szerint – e piacot valóban modernné teszi. Ezt pedig – ugyanazon gondolatmenetben maradván – a közvetítés szerepében jelölhetjük meg; közvetítés univerzalizmus és partikularizmus között, vagy konkrétan, bennünket leginkább foglalkoztató kérdéssel kapcsolatban a nemzetközi luxusereskedelem és a nép igényeit kielégítő helyi kereskedelem között. Egy ilyen közvetítés azonban nem jöhet létre, nem kristályosodhat ki, csak, ha egy hasonlóképpen közvetítő társadalmi csoport e feladatot magára vállalja, egy – szinte már meghatározásánál fogva²² – középosztály, melynek történelmi szerepe alig érzékelhető, s ugyanakkor valószínűleg mégis döntő. Ez a középosztály, mely a „dolgozók” – uralkodó elképzelések szerint mindenképp differenciálatlan – csoportján belül szerez magának helyet, természetesen a városi polgárok osztálya. S bár diszkrétebben jelennek meg a történelem színpadán, ide tartoznak a földesurak és püspökök intézői és gazdatisztjei is. És főképpen talán a „földművelők” módosabb parasztsága, melynek tagjai – jegyzi meg G. Duby – a X. századtól kezdve már hangsúlyozzák azt a társadalmi és gazdasági távolságot, ami őket az egyszerű napszámosoktól, tanyásgazdáktól és a házas zsellértől (cottiers) megkülönbözteti.²³

Egy bizonyos marxista tradíció – az angolszász nevezetesen²⁴ – mindenképp a kisárutermelés, majd a kapitalizmus valódi láncahegyét sokkal inkább ebben az intermedier helyzetű társadalmi csoportban látja, mint a nagykereskedő vagy pénzburzsoáziában, amely történelmi állásfoglalásában nagyon korán a hagyományos uralkodó csoportok érdekeihez kötve találja magát. A marxista történészek mégis – szükségszerűen – zavarodottan állnak a középosztály gondolata előtt. Nem sikerül kiszabadítani az elemzések mögöttes tartalmait, amelyek pedig – számunkra úgy tűnik – nagy potenciális igazságokat ígér. A M. Dobb és P. Swezy közti polémia jelenlegi állapotában nem tűnik túl dialektikusnak Swezyt követve, a kapitalizmus megjelenésének elsődleges okát a nagykereskedelem és piac felrobbanásában kell keresnünk? A kis- és középarutermelés folyamatos expanziójában találhatjuk ezt az okot, mint azt M. Dobb, R. Hilton és K. Takahashi állítja, vagy épp ellenkezőleg?²⁵ A vitát – igazat szólva – minden pillanatban az a veszély fenyegeti, hogy az önisméltés szűk körébe fullad. Egy intermedier csoport

valódi fellendüléséhez az kell, hogy a helyi piac és a nemzetközi piac összekapcsolódjék. A döntő kérdés, egy kazualista szemléleten túllépve az, hogy mikor és milyen körülmények között következett be ez az összekapcsolódás.

4) A nagy hanyatlás (1350–1450)

Bármilyen is volt a társadalom jellege és kereskedelmi fejlettségének foka a XIII. században, egy bizonyos: egy, még az 1350-es évek nagy pestisei előtt megindult depresszív mozgás takaréklángra állítja az európai gazdaságot, egészen a XV. század végi fellendülésig. A hanyatlás maga éghajlati, demográfiai, társadalmi-gazdasági okokra vezethető, vagy nagyobb valószínűséggel, több oldalról is determinált. Ezekről az okokról még hosszú ideig vitatkoznak majd. Ám a hatások és következmények problémája, melyet sokkal ritkábban és kevésbé határozott formában vetették fel, éppoly érdekes, ha nem érdekesebb. A történészek általában úgy tekintik ezt a periódust, mint egy lelassulás időszakát, egy pihenő vagy szusszanásnyi szünet idejét a már világosan kijelölt és hamarosan újrakezdett úton. Érdemes feltenni viszont a kérdést, hogy a népesség több mint egyharmadának halála, a bérek munkaerőhiány miatti megháromszorozódása ill. megnégyszereződése,²⁶ és az a tény, hogy az egy főre hármló váratlan örökségek megsokasodnak, nem lehettek-e a társadalmi pozíciók óriási újraelosztásának?²⁷

5) És azután a kapitalizmus?

Annyi mindenesetre bizonyos, és ebben a történészek többsége Marxszal is egyetért, hogy a XVI. századtól kezdve Nyugat-Európa félreérthetetlenül a kapitalizmus korába lépett. Egyesek, köztük F. Braudel szerint a kezdetek korábbra tehetőek. De mindenesetre mindegyikük úgy ítéli meg, hogy a XVI. századtól kezdve a kocka végleg el van vetve. Mi teszi lehetővé, és alapozza meg ezt a meggyőződést? Olyan – összefüggésükben eléggé elütő – részlemek együttese, melyek konvergenciája láthatóan, mennyiségi és minőségi ugrásról tanúskodik. Amerika felfedezése és a portugál majd spanyol arany beáramlása, az árak emelkedése, mely a városok polgárságának kedvez és ezzel összefüggésben leértékeli a földesúri jövedelmeket, a bekerítések, elsősorban Nagy-Britániában, de azután a kontinensen is lezajló mozgalma, és általánosabban, a nemzetközi cserekereskedelem jelentékeny térnyerése azon egységen belül, melyet I. Wallerstein világgazdaságnak nevez, és ami mostmár egyértelműen Európában jön létre.

Itt még érdemes lenne felvázolni – mégpedig F. Braudel aprólékos gonddal készített rekonstrukciója alapján – a polgári dinasztikák kialakulását és sorsát, mely hozzákötődik, az egymással versengő és a gazdasági élet szívének és tüdejének szerepében egymást követő kereskedő- és bankmetropoliszok sorsával. Kevésbé látványos, de kétségtelenül éppen ilyen alapvető jelentőségű a másik, F. Braudel által elemzett tendencia: ez a tendencia a falusi vásárokat²⁸ háttérbe szorítja a városi vásárok és üzletek javára, melyeket kezd rendszeresen ellátni az ekkortól már szilárdan gyökeret vert és szervezett nagykereskedelem.

Lassanként egyre határozottabban szükségessé válik, hogy különbséget tegyünk a még archaikus burok és a mögötte megbújó vérbő valóság között, mely utóbbi pedig a valódi modern piac és a kialakuló és konszolidálódó kapitalizmus valóságát jelenti. Ilyen burok, például a piaci áruforgalmat akadályozó illetékek és vámok sokasága – mely lefedi a piacok közti szabad forgalmat –, és a piacok adminisztratív ellenőrzésének fenntartása; de ha megvizsgáljuk, ezek a vámok, melyeket 1726-tól a Forradalomig, majd ezrelék törölnek el, nagyon szerény mértékűnek bizonyulnak.²⁹ És főképpen, egyfajta megkettőződés révén – s itt nem véletlen idéződik fel bennünk a modern szocialista gazdaság képe – a XVII–XVIII. század folyamán mindenütt, a túlságosan ellenőrzött hivatalos vásárok felett „privates markets” jönnek létre. Magánvásárok, azaz a nagykereskedők és a termelők közötti, illetve nagykereskedő és nagykereskedő közti közvetlen és szerződéses kapcsolatok egyre inkább bővülő köre.³⁰

Ezekkel a magán piacokkal kapcsolatban Braudel végül is az „ellen piacok” elnevezés mellett dönt, hisz, mivel azok a spekulációra épülnek – magyarázza – végsősoron eltorzítják a piac „valódi”

(szabályok szerinti) működését. Sokkal inkább a kapitalizmus, mint a piacgazdaság fogalma alá tartoznak.

Így újra szembetaláljuk magunkat a sztálini fogalomrendszerrel, mely tanulmányunk kiindulópontját szolgált, és amely a piacgazdaság örökkévalóságával szemben a kapitalizmus újkeletű elkoresosult jellegét állítja. Ennél a tételnél, mely ki nem mondottan a modern történetírást és – még világosabban és szisztematikusabban – a braudeli gondolatmenetet is inspirálta, érdemes most megállni.

C) A braudeli fogalomrendszer

Fernand Braudel újabban publikált műve³¹ több okból is különleges figyelmet érdemel. Semmi kétség, a szóbanforgó mű arra hivatott, hogy a klasszikusok sorába kerüljön. I. Wallerstein művével együtt, amellyel egyébként közeli rokonságban áll, a modern történelemtudomány modernitásunk gazdasági gyökereit kutató legambíciózusabb vállalkozásainak egyike. Figyelembe véve azt, hogy a szerző nem riad vissza sem a megelőző, sem a később következő korszakra való kitekintéstől, a tanulmányozott időszak, a XV–XVII. század valóban döntő fontosságúnak tűnik e kutatási cél tekintetében. Ha Európa sajátos utat nyit, akkor az úttörés kezdetének időpontja – fogalmazza meg ironikusan Fernand Braudel – valahová 1400 és 1800 közé tehető.³² Tegyük hozzá, hogy választott alapállása, mely szerint nem kívánja magát csupán Európa történetére korlátozni, hanem a világ gazdasági helyzetének egyfajta mérleget szándékozik felvázolni, még inkább növeli vizsgálódása érdekességét, hiszen így összgyűjti az összehasonlító elmélkedéshez szükséges anyagot. Végül Fernand Braudel szerepének jelentősége az Annales iskola mozgalmában tudományos látószögének szélessége és briliáns frói stílusa, mindez elég jól jelzi, hogy a mű még hosszú ideig a piac, a kapitalizmus és általánosabban korunk társadalmainak történetét érintő viták kötelező és kikerülhetetlen átkelő pontjainak egyike marad. Kellőképpen tanúskodik erről egyébként az az egybehangzó, rendkívül kedvező fogadtatás, melyben a mű részesült.

Mindjárt az elején bevalljuk azonban, hogy mi nem osztjuk fenntartások nélkül ezt a lelkesedést és egyszerűsággal jelezzük a fenntartások lényegét. A három lehetséges megoldás közül, melyek a – kezdetben szükségképpen önkényes kronologikus határokkal meghatározott periódusról számot adni kívánó – történész számára kínálóznak, szerintünk Fernand Braudel a legvitathatóbbat választotta. Az első az lehetett volna, hogy bemutatja a kiválasztott időszakot, megpróbálva kibontani annak belső koherenciáját (vagy inkoherenciáját), „szinkron” történetét, ha egyáltalán ez a kifejezés alkalmazható kettő vagy több évszázad távlatában. Konkrétabban arról van szó, hogy a történész mutassa be a mi nyelvünkön és kategóriánk szerint, modern látásmódunk számára érthetően azt, hogy az akkor élő emberek hogyan élték meg és látták korukat, saját maguk mércéjéhez, és nem a mi mércénkhez viszonyítva. Különleges epizódokra alkalmazva és nem kívánva rekonstruálni egy korszak egészét, L.Febvre „Luther” és „Rabelais” c. művei nagyszerű példát adják ezen első megoldásnak.

A második azt célozza, hogy az adott korszakot egy korábbi korszakkal vagy ugyanazon kor más térségének történelmével összehasonlítva felkutassa és megvilágítsa a különbségeket, töréseket, és az újat hozó változásokat. A két lehetséges módszertani választás egyike sem hiányzik Braudel művéből. De ezek egy harmadik, ki nem mondottal szemben: ennek lényege pedig az, hogy a kiválasztott időszak jelenét nem a saját jelenével vagy múltjával, hanem jövőjével veti össze. Másképpen fogalmazva Braudellel együtt egy ki nem mondott retrodiktív történelemszemlélettel találjuk szembe magunkat, mely az események vagy intézmények viszonylagos súlyát, azok későbbi alakulásáról ill. aktuális jelentőségéről szerzett ismereteinek függvényében határozza meg. Ez volt, mint tudjuk Marx módszere, mely azon a posztulátumon nyugodott, hogy az ember anatómiája a majom anatómiájának a kulcsa. De Marx inkább arra törekedett, hogy a modern kapitalizmus magyarázatát adja, mint hogy történetírásba fogjon.

Itt tehát Braudel lényegében, a kereskedelem retrodiktív történetét adja kezünkbe. A tanulmányozott periódust annak a modern embernek a szemével nézi, aki már határozottan tisztában van azokkal az immáron kérlelhetetlen szigorú kényszerekkel, melyeket a kereskedelem

erőltet rá a nemzetekre. Nehéz viszont, a művet olvasva, megfajteni, hogy mit jelenthetett a XVI–XVII. században nemesnek, munkásnak, napszámosnak, házas zsellérnek (cottier) vagy akár kereskedőnek lenni. Ezekkel a kereskedőkkel kapcsolatban sokszorosan kimutatták, hogy tudtak írni, olvasni, számolni, de arról alig esett szó, hogy ők maguk milyen értelmet adtak életüknek, s ez talán mégsem teljesen közömbös, még egy önmagát „gazdaságcentrikus”-nak valló történetírási számára sem. A komparatív vizsgálódás szüntelenül jelen van, de amennyire csodálatra készítenek a felvonultatott tudományos erő, épp annyira meglepődhetünk azon, hogy az a leggyakrabban befagyasztja a már megkezdett vitákat. Talán mert – gondolhatja magában Braudel – nem is igazán lenne min vitatkozni. A különböző birodalmak, nemzetek vagy városok között, mindent összevetve csupán csak viszonylagos előnyről vagy lemaradásról beszélhetünk. Vitatkozhatunk az előny vagy lemaradás okairól, de ennek az általános mozgással szemben kicsi a jelentősége. E mozgás értelmét pedig a piac és a kereskedelem ellenállhatatlan expanziója jelenti. Azon sem kell csodálkozni, hogy a piacnak ez a retrodiktív története, mely a piac természetes voltának és a hagyományos piaci formák ill. a modern piac szubsztanciális egységének kettős axiómájára épül, elsősorban mint kvantitatív történelem jelenik meg.³³ Az olvasó nem szalaszt el semmit abból, amit – a források ismeretének jelenlegi helyzetében – az Angliában ebben és ebben az évben megnyitott vagy berekesztett vásárok számáról, az egy adott napon, adott itáliai kereskedő által megrendelésre szállított gyapjú, ill. egy adott flamand és adott német cég között cirkuláló váltók mennyiségéről tudhatunk. Annál nehezebben fogja át a társadalmi rend egészét, melynek belsejében ezek a strukturális mikro-események helyet kapnak és értelmet nyernek.

Ez az objektivistá és kvantitativistá elfoglaltság érthetőbbé válik, ha visszavezetjük s fogalomrendszerre, amit F. Braudelnek sikerül világosan és határozottan megfogalmazni – s érdeme ez –, míg az más – vele azonos alapon álló – történészeknek a leggyakrabban csak áttételesen nyer megfogalmazást.

1) Világbirodalmak és Világgazdaság

Ez a tiszta elméleti alapra való törekvés két fő tengely mentén valósul meg. Az első, melyet I. Wallerstein, és közvetve az imperializmus³⁴ néhány általa inspirált marxista teoretikusa ihlette, a világgazdaságok és a világbirodalmak megkülönböztetésén alapul. Érdemesebb lenne egyébként világgazdaságról beszélni, mivel csak egyetlen valódi példája létezik, az, amely – Wallerstein szerint – a XVI. században Európában rendezkedik be, hogy aztán kiterjedjen az egész világra. A világgazdaság és a világbirodalmak (India, Kína, Irán, az Ottomán Birodalom, a cárok Oroszországa) a nemzetközi munkamegosztás összetett és viszonylag zárt rendszerei. Ami ezeket egymástól megkülönböztet, az az – magyarázza Braudel és Wallerstein –, hogy a birodalmak esetében a munkamegosztás és az áruforgalom kiterjedésének határai majdnem tökéletesen egybeesnek egy politikai és kulturális uralmi rendszer határaival. Ezzel szemben, épp a kereskedelem logikájának nemzetközi dimenziója és a politikai uralom nemzeti strukturálódása közti eltérés, sőt űr az, ami a világgazdaság specifikumát adja. Míg gazdasági szinten egyesült, a politika szintjén részekre szakadt.³⁵ Ha e központi tematikához hozzákapcsoljuk egy centrum, egy periféria és egy intermedier övezet minden világegységén belül végrehajtható megkülönböztetését, és ha feltárjuk e körök bármelyikébe való tartozás megfelelő társadalmi és gazdasági kihatásait, kétségtelenül hathatós és nélkülözhetetlen elméleti munkacszközkhöz jutunk. Azt sem kétli senki, hogy a Nyugat történelmi egyedisége a nemzetállam és egy – a társadalmi rend alól felszabaduló – gazdasági rend egyidejű megjelenéséből következik. Mindamellet a birodalmak és világgazdaság közti megkülönböztetést – ha megvilágosító értékű – tovább kell gondolni, hogy túlléphessünk az egyszerű ténymegállapítás stádiumán. Komolyan venni és levonni belőle minden következtetést annyit jelent, mint feltárni, hogy a termelés és a kereskedelem logikája miben és miért bizonyul különbözőnek az egyik és a másik esetben. Ez, úgy tűnik, derékba tör a történelem folyamán önmagával szubsztanciális azonosságban létező gazdasági rend posztulátumát.

2) A gazdaság hármass felosztású elmélete

Braudel második elméleti tengelye véleményünk szerint épp, mivel lényegtelennek tünteti fel a világegységek két típusa közti különbségtételt, ellentmondásba kerül az elsővel. A gazdaság, a kifejezés szélesebb értelemben véve elsősorban három további, igen különböző alkategóriára oszlik – magyarázza Braudel – melyek az „anyagi kultúra”, a kereskedelem és a kapitalizmus kategóriái. Ez az a hármass felosztású elmélet, amellyel kapcsolatban Braudel azt mondja, hogy hosszú ideig habozott, míg végülis magáévá tette, ám habozásának okairól nem világosít fel bennünket.³⁶

Az alsóbb szinttel kapcsolatban látszólag semmi probléma. Ez itt a közvetlen termelés, az önellátás, az áruk és a szolgáltatások nagyon kis sugarú cseréjének szintje lenne.³⁷ Ám ha ezen jobban elgondolkozunk, a dolgok sokkal kevésbé világosak, mint amennyire annak látszanak, főképp, ha figyelembe vesszük, hogy magának a cserekereskedelmnek a fogalma is tiszta absztrakció, és hogy egyetlen társadalom sem élt soha szorosan vett önmagábazártságban, megfordítva a külvilággal – legyen ez bár a legtávolibb külvilág – összekötve mindenféle kereskedelmi kapcsolattal.

Az első szint túlságosan korlátozó értelmű meghatározása az, ami – visszahatásképpen – lehetővé teszi Braudel számára, hogy – szerintünk éppolyan eltúlzottan – terjessze ki a kereskedelem és a piac szintjeként meghatározott második szint érvényességét. A cserekereskedelem nagyon is mítikus képzetéhez való visszatérés így hát – úgy tűnik – szorosan összefügg mindenféle csereforma piaci csereére való szűkítésével. Ilyen körülmények között nem esodálkozhatunk azon, hogy a piac – Braudel számára – a par excellence gazdaságot, jobban mondvá a gazdaság egy, bizonyos „természettől fogva létező” formáját jelenti, melyet megtalálhatunk mindegyik – az egyszerű önellátás küszöbén már túljutott – társadalmi formációban.³⁸

Az igazat megvallva Braudel ingadozni látszik a piaczgazdaság két koncepciója között: az imént említett elképzelés – mely szerint minden csere árucikkek cseréje – és a gazdasági fogalomrendszer egy másik, technikusabb és visszafogottabb koncepciója között. Ez utóbbi szerint csak abban az esetben beszélhetünk piacról, ha kereslet és kínálat konfrontálódásáról van szó, és az árak ennek a konfrontációnak nyomán alakulnak. „Történelmileg – írja Braudel, Polányi bírálatainak szándékával – attól kezdve kell piaczgazdaságról beszélni, hogy egy adott körzet piacainak viszonylatában megvalósul az árak fluktuációja és összhangja”.³⁹

A piac e két felfogása közti különbség azonban minimális jelentőségű, hiszen az „Antikvitás óta fluktuálnak”? A XIII. században már azonos módon hullámszanak egész Európában.⁴⁰ Ugyanaz az ingadozás érvényesül Kínában, az iszlám országokban, Indiában, sőt Afrikában, melyek prekolonialis gazdasága ezek szerint „tökéletes piaczgazdaság lenne”.

Pedig, ha az árak mindenütt összhangban fluktuálnának és a piac már hosszú ideje egyetemes voltáról tanúskodnak, hirtelen nem igazán értjük a világgazdaság és a világbirodalmak gazdasága közti, fennhangon hirdett különbséget. Kivéve persze, ha a törés egy következő, harmadik szinten, a kapitalizmusban következik be.

A kapitalizmus valójában – amint azt Braudel látja – nem a meghosszabbítása, sokkal inkább tagadása a piaczgazdaságnak. Egyfajta marxista vagy sztálini szemléletből örököltén újra találkoznak itt a cezúrával, mely a kizsákmányoló kapitalizmust szembeállítja kisárutermeléssel és a piac igazi törvényeivel, amelyeket a termelői árrá és a tiszta alapelvtől való más eltévelyedésekké nem korcsosult értéktörvény szintetizál.⁴¹ Hiábavaló lenne elhallgatni, hogy egy ilyen típusú fogalomalkotás jelentősége éppen olyan közvetlenül mutatkozik meg politikai vagy ideológiai, mint elméleti szinten. Braudel a maga részéről arra a konklúzióra jut, hogy maximálisan szabad utat kell adni a piaczgazdaságnak, megszabadítva azt a rajta élősködő haszontalan képződményektől, mint a tőkésék osztálya, vagy a bürokratikus állam. Ami a piac örökkévalóságát hirdető látásmódon kívül alapot teremt arra, hogy Braudel a piac és a kapitalizmus egy nagyon sajátos és igen kevésbé marxista koncepciója. A kapitalizmus – vélekedik – nem a termelésben, hanem a forgalmazásban születik.⁴² A kapitalizmus akkortól jelenik meg, mikor a közvetlen vevők és eladók közé egy harmadik ékelődik, a kereskedő, és ez különösen akkor igaz, ha ez a harmadik egy pénzügyi közvetítő, egy pénzkereskedő, egy bankár. A kapitalista profit tehát, természeténél fogva, spekulatív

jellegű. Egyáltalán nem kereskedelmi egyenértékek cseréjében realizálódnak, hanem a kapitalista közvetítőnek abból a lehetőségéből ered, hogy a saját maga hasznára meghamisíthatja a kereskedelmi csere törvényeit. Mintha azt mondaná Braudel: szüntessék meg a közvetítőket, és ezzel megszüntetik a kapitalizmust, nem őrízve meg mást, mint az igazságos piacot. Vagy, hogy igazi piac csak kereskedők nélkül létezhet!

Európa tehát csakis annak köszönhetné történelmi egyediségét, hogy a kapitalizmus betört a kereskedelmi csere színpadára. De mely korban és miért hagyja el a kapitalizmus a piaccal közös termőtalajt? Nem azt látjuk-e inkább, hogy az áruforgalom térnyerése kezdettől fogva együttjár az áruforgalom közvetítőinek megsokszorozódásával?⁴³ Két központi és egymással összefüggő kritikai ellenvetéssel kell hát élnünk Braudellel szemben.

1) A piaccgazdaság és a kapitalizmus közti megkülönböztetésnek csak akkor lehet értelme, ha azt egy közös egységen belüli különbségként fogjuk fel. A valódi piaccgazdaság nem létezhet az azt meggyökereztető kapitalizmus egyik vagy másik formája nélkül.

2) Mivel a kapitalizmus egyediségével a piac egyetemes létezését állítja szembe, Braudel kétségtelenül hajlamos jelentősen túlbecsülni a XIX. század előtti európai társadalom merkantilizálódásának fokát.

(A tanulmány eredeti címe és megjelenési helye: Comment on écrit l'histoire du marché. In: Callié, A.: Suspendeurs et misères des sciences sociales, Genève - Paris, 1986. 151 - 171.p.)

Jegyzetek

1. J.Sztálin, „A szocializmus gazdasági problémái” Éditions Sociales, 1952. 34. oldal.
2. A két alapvető mű egyike Polányi K.: „The Great Transformation” c. könyve, másik pedig a „Trade and Markets in the Early Empires” c. kollektív munka.
3. A pszeudo-áruccikk fogalmával Polányi (C. Castoriadis előtt, aki majd ugyanezt az utat követi) implicite előkészítette a marxista gazdasági elmélet kritikáját, és általánosabban minden gazdasági elméletét, melyek legfőbb gyengesége, hogy azt a látszatot akarják kelteni, mintha a föld, a munka és a pénz a többihez hasonlóan valódi áruccikk lenne. Egyébként Polányi piaccról alkotott koncepciója tulajdonképpen közel áll a kapitalizmus marxista koncepciójához.
4. A nagykeresedelem és a nemzetközi csere színhelyeül, a Polányi által „Ports of trade”-nek nevezett helyek szolgálnak, melyek valóban lehetnek kikötők, de lehetnek városállamok, vagy kis királyságok, vagy a nagy birodalmak érintkezési pontjainál található vámmentes övezetek.
5. A Seuil kiadásában jelent meg.
6. Le Pain et le Cirque, Ed. du Seuil.
7. V.ö. M. Dobb (kiadó: Maspero), „Études sur le développement du capitalisme” c. művén kívül a következő munkát: „Du féodalisme au capitalisme. Problèmes de la transition, 2 tomes, Maspero kiadó.
8. V.ö. J. Baechler, „Les origines du capitalisme, N.R.F.Coll. Idées. N.Elias, „La civilisation des moeurs. La société de cour”, és „La dynamique de l'Occident”, Calmann-Levy. A nyugati gazdaság egyediségének problémájával kapcsolatban meg kell említenünk más, még mindig nem történészektől származó műveket: Louis Dumont, „Homo Aequalis (NFR), és A.O.Hirschmann, Les passions et les intérêts (P.U.F.).
9. Természetesen vannak kivételek, mint pl. Paul Veyne, aki szorgalmas párbeszédet folytat M.Mauss-szal és Polányival. Vagy mint F. Furet, aki a francia forradalommal kapcsolatos gondolataiból jelentős részt szentel egy Tocqueville-ről, ill. Cochin-ről folytatott vitának. V.ö. Penser la Révolution française (NRF).
10. V.ö. pl. a Roberto S.Lopez által a „La évolution commerciale dans l'Europe médiévale” c. művében adott összegzés. Paris, Aubier-Montaigne 1974, a 17. és következő oldalak.
11. V.ö. Histoire économique et sociale du Moyen Age (P.U.F.), és Mahomet et Charlemagne, Paris, 1937.
12. V.ö. Robert Latouche, Les origines de l'économie occidentale, Albin Michel, coll. L'Évolution de l'Humanité, 1970, 162 és köv.öld.
13. Georges Duby, L'Économie rurale et la vie des campagnes dans l'Occident médiéval, Flammarion, coll.Champs, 2 tomes, tome I, 214 - 215.
14. U.o. II.köt. 134.o.
15. G. Duby, u.o., II.köt. 77.o.
16. R.S. Lopez, i.m. 87.o.
17. U.o. 94 - 95.o.

19. Néhány jelzés: Amalfiban a IX. századtól kezdve feljegyzések tanítják, hogy arany ellenében kereskedők földet vásároltak (Braudel, III, 8.o.). Genova a XIII. század elején kezd újra aranyérméket verni, Firenze 1250 körül követi példáját. Ugyanígy Firenzében találunk a kettős könyvelés első nyomaira. Ezek a XIII. század végére mennek vissza (Braudel, III. kötet, 105.o.). Még ha Itália egészen bizonyosan előnyben volt is, ne higgyük, hogy egyedül itt jelentkezett a mennyiségi számbavétel törekvése. Guy Bois jelzi, hogy Normandiában, 1380-tól kezdve a könyvelés felváltja a kartulárékat (okirat jegyzéket). G. Bois „Crise du féodalisme, Presses de la Fondation Nationale des Sciences Politiques, coll. Références, 1981.
20. Georges Duby, Les trois ordres ou l'imaginaire du féodalisme, Bibliothèque des Histories, N.R.F., 1980. A Bouvines-i csatát követő időben – jegyzi meg – a „három társadalmi funkció alapeve egy intézményes mechanizmusban és a rendi társadalom konkrét szervezetében kezd testet öltetni”. Ez az elv alig biztosít tényleges helyet a kereskedőknek.
21. Carlo Cipolla, Money, Prices and Civilization in the Mediterranean World, Fifth to Seventeenth Centuries, New York, Gordian Press, 1967, 57.o. Idézi: I. Wallerstein, The Modern World System Capitalist Agriculture and the Origins of the European World-Economy in the XVIIth Century, Academic Press, Inc; International Edition, 1974, 19.o.
22. Az igazi „univerzális osztály” (Allgemeiner Stand) szemben azzal, amit Hegel gondol, nem a „bürokrácia”, hanem a középosztály, amelynek a bürokrácia csak egy alcsoportja és egyben kifejeződése. Marx azt mondta, hogy ennek az „univerzális osztály”-nak igen sajátos érdekei voltak.
23. G. Duby, L'économie rurale..., i.m. 212. o.
24. V.ö. Franciaországban Guy Bois hasonló értelmű tételait; i.m.
25. V.ö. „Du féodalisme au capitalisme”, i.m.
26. Mint Marx már megjegyezte, a munkások valódi aranykoráról van szó. Általánosabban, Braudel jegyzi meg, hogy valószínűleg a XIX. századik a nép gazdaságának foka fordítottan arányos a népesség növekedésével.
27. Ezt sugallják a „Paysans du Languedoc” bizonyos fejezetei is. coll. Champs, Flammarion, d'E.Leroy-Ladurie.
28. Braudel, II.köt., 15.o.
29. V.ö. Braudel, II.kötet, 32.o. A köz- és magánpiac közti megkülönböztetést A.E. Everitt: The Market Town, a „The Agrarian History of England and Wales” c. művében.
30. Id. mű, II.kötet, 113.o.
31. Fernand Braudel, Civilisation matérielle, économique et capitalisme XVe – XVIIe siècles, 3 kötet, Armand Colin, 1980.
32. U.o. II.kötet, 9.o.
33. Nem lesz számunkra meglepő, mennyire csalóka ez az elméleti vita, ha felidézünk, hogy Braudel eltökélten empiristának vallja magát: „Ezt a művet a teórián, mindenféle teórián kívülinek képzeltem el”. I.köt. 9.o.
34. Nevezetesen A. Gunder Franck-ről van szó.
35. A világgazdaság koncepciójának nézőpontja szerint az egyetlen valódi társadalmi egység ezentúl a világtársadalom. Valójában úgy tűnik, hogy a modern nemzeti állam felfedezése szorosan kapcsolódik a kereskedelem térhódításához. Wallerstein, Y. Renouard-t idézve kimutatja, hogy a határok, melyek főbb vonalaikban még ma is meghatározzák Franciaországot, Angliát, Spanyolországot, mennyiben tekinthetők 1212 és 1214 között lezajlott csatározások eredményének. S hozzátesszi: „Ebben a korszakban döntenek nem csupán a határok megválasztásáról, de, s ez még sokkal fontosabb, arról is, hogy egyáltalán legyenek határok”. V.ö. Y.Renouard: Hogyan kristályosodtak ki a XIII. sz. elején a modern Nyugat-Európa végeleges vonásai, in Annales de L'Université de ..., XXVIII.1.jan. – mars. 1958., Wallerstein által idézve: 32.o.
36. Braudel, I. 8.o.
37. „(A piacnak) ez a mindenütt jelentővő mivolta a bizonyította annak, hogy az – árnyalatnyi különbségektől eltekintve mindenütt azonos – piacgazdaság szükségszerű, spontán, egyszóval magától értetődő alapja minden társadalomnak, amely már egy bizonyos terjedelmet meghaladott. Alighogy ezt a küszöböt elérte, a cserekapcsolatok, a piacok és a kereskedők szaporodása már magától bekövetkezik.” Braudel, II. 535.o.
39. id. mű II. 195.o. Ís Braudel pontosítja: „Európa már a XV. századot megelőzően kizárta a kereskedelmi csere legarchaikusabb formáit. Az árak, melyeket ismerünk, vagy melyeknek létét feltételezzük, olyan árak, melyek már a XII. századtól kezdve fluktuálnak, bizonyítva, hogy már egymással kapcsolatban álló, város és város közötti kapcsolathálózat vázának metszéspontjait adó 'modern' piacokról van szó. Hellyel-közzel léteznek még falusi piacok a XV. században, de számuk elhanyagolható. A nyugati város mindent elnyelt, mindent alávetett törvényének...A piac fogaskerékrendszerének egyik alkatrésze lett.” II.14.o. Mindez helytálló és meggyőző megállapítás. De mivel Braudel maga jegyzi meg máshol, hogy „Nyugaton a kapitalizmus és a város valójában ugyanaz a dolog”(1453.o.), arra kell következtetnünk, hogy ami – nevezetesen a falusi piacok eltűnésén keresztül – kiépül, az nem a piacgazdaság, hanem már a vidék alárendelődése a születő kapitalista gazdaságnak.
40. id. mű, II. 195.o.
41. Legyünk igazságosak: Braudel maga nem használja ezt a terminológiát, mégis ez megfelel azoknak a gondolatoknak, melyeket állásfoglalása szükségképpen magába foglal.
42. id. mű, II. 200.o. Így beszél Braudel „kereskedelmi értéktöbblet”-ről, ami bizony kevéssé keresztényi, bocsánat, marxista dolog. Ugyanezen gondolatmenettel, szerinte, az iparnak, mivel az szintén a termelés oldalán szerepel, belső lényegét tekintve semmi köze a kapitalizmushoz.
43. Braudel úgy állítja be, hogy „a (piac)gazdaság és a kapitalizmus közötti szektorális elkülönülés Európában konstans tényező a középkortól kezdve”(II.197.o.). Elkülönülés, talán, de az nem akadályozza meg, hogy a kettő együttjérjen.